hrushevsky.nbuv.gov.ua

Національна
академія наук України

Інститут
української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

Інститут літератури імені Т.Г. Шевченка

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"
http://svit.gov.ua/

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ
у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО • Сергій ПЛОХІЙ
Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Сергій БІЛОКІНЬ • Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Галина БУРЛАКА • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Мирон КАПРАЛЬ • Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО • Світлана ПАНЬКОВА
Руслан ПИРІГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ
Ярослав ФЕДОРУК • Андрій ФЕЛОНЮК • Варвара ШУЛЬГА

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 13

Серія
Літературно-критичні та художні твори
(1887–1924)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2012

hrushevsky.nbuv.gov.ua

hrushevsky.nbuv.gov.ua

УДК 94(477)
ББК 63.3 (4 УКР)
Г 91

Випущено на замовлення Державного комітету телебачення і радіомовлення України за програмою "Українська книга" 2012 року

Затверджено Вченою радою Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України

Упорядкування, коментарі, мовна редакція текстів М.Грушевського та пояснення слів — Галина БУРЛАКА

Переклад висловів іншомовного походження — Мирослав ТРОФИМУК

Видавництво "Світ"
http://svit.gov.ua/

© Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2012
© Інститут літератури імені Т.Г.Шевченка НАН України, 2012
© Бурлака Г., коментарі, 2012
© Видавництво «Світ», дизайн та художнє оформлення, 2012

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-742-1 (т. 13)

РОЗДІЛ IV

НЕЗАКІНЧЕНІ ТВОРИ, ФРАГМЕНТИ

hrushevsky.nbuv.gov.ua

ЗАПОРОЖЦІ[1]
(1708–1709)

I[2] акт

Полкова рада в Полтаві, на Уведеніє* 1708 р.[3] В неприсутности полковника Левенця*, викликаного нагло до Мазепи*, на раду зібрались по його наказу полкова і сотенна старшина, бунчукове й значкове товариство, отамани і виборні козаки. Під перезвон звонів на майдан виходить магістрат*, духовенство, старшина і офіцери московської залоги*, росквартированої в городі. Несуть корогви, бунчуки, полкові клейноди, магістратські і цехові знаки. (Можливий комічний інцидент з заблудящим собакою, який все попадає під ноги процесії).

Центр майдану заповнений козаками. Навколо глядачі. Звертає увагу група молодіжи з Рубаної Слободи: молодий козак Гарасим і заручена за нього Настя: приїхали з батьками, боярами, старостами покупити ріжні річи на весіллє, що має бути з кінцем тижня. З Настею її брат молодший Івась.

Коли старшина ріжних категорій зайняла свої місця, полковий суддя, в неприсутности полковника як "наказний полковник", відкриває раду і вітає зібраних:

— Старшому й меншому товариству, чолом!

Козаки відповідають на привіт. Нак[азний] полковник закликає їх вислухати царські і гетьманські накази; потім всі присутні здіймають шапки, і полковий писар починає вичитувать:

— По указу Великого государя, царя всея Росії, Ясновельможний Гетьман з старшиною велить:

З кождих десяти дворів одного кінного до Полтави на другу неділю, похід на Польщу, з запасом на два місяці. З кождої сотні п'ятнадцять кінних на Литву, з припасом на три місяці, до Полтави на св.Михайла*[4] на кріпосну роботу, з лопатами і всім припасом. З громади п'ять підвод на московських ратних людей, післати коней добрих і паробків при них порядних. З кожного посполитого двору по осьмачці жита і дві осьмачки вівса на консистенцію царським ратним людям.

(Знимки чергуються, представляючи настрої груп, котрі виявляють здивованнє і обуреннє, жестикуляцію на адресу президії — старшини, жестикуляцію старшини, начальства московської залоги).

---

[1] Цей текст виявив і підготував до першої публікації блаженної пам'яті Мирослав Лабунька (1927–2003). Його зауваги щодо особливостей автографа передаємо у посторінкових зносках.

[2] Тільки тут ужито римську цифру.

[3] "в вересні" — скреслено ("в" залишено).

[4] "на Покров" — скреслено.

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Репліки ради:

— Так нас Москва поневолила!

— Наших козаків на Польщу, а тут від московських нема проходу ні жінкам, ні дітям.

(Між знимками група Герасима і Насті — їх обуреннє, саркастичні жести між собою).

— Запродалась наша старшина[1] Москві.

Оден з козаків пробує поставити запитаннє:

— Пане полковнику, а що ж з нашою скаргою, на той полк князя Репнина*...

Старшина його зацитькує. Обуреннє росте.

В групі запорожців, присутніх на раді, які агітували серед присутніх, аранжується імпровізована трибуна з людських рук ("дзвініця"), на котру вилазить оден з запорожців і починає[2] промову:

— Славне товариство, чи Москва нас звоювала, чи ми до неї добровільно пристали?..

На трибуні, серед старшини переполох. Полковник велить своїм асистентам:

— Візьміть його зараз.

Асистенція не важиться супроти загального обуреного настрою, стоїть в нерішучости.

Начальник московської залоги, замахнувши кулаком:

— Всі вы здрайцы, и быть вам в отвѣтѣ перед великим государем.

Командує своїм людям:

— Возьмите вы ево!

Московські солдати, взявши багнети перед себе, сунуть через раду до запорожців.

Герасим не витримує, бачучи, що козаки так легко пускають москалів, і запорожці будуть арештовані. Він хоче говорити. Товариші[3] його підіймають на плечі.

— Що ж то, славне товариство! Уже і на раді ми не вільні?.. Не даймося Москві!

Його запал робить вражіннє. Козаки кидаються боронити запорожців. Москалів збито, роззброєно. В ріжних кінцях майдану підіймаються подібні ж оратори, як Герасим. Герасим з юрбою пробивається на трибуну, старшину відтиснено. Герасим окружений чорняками (простими козаками), держить відти промову до ради:

---

[1] Під словом "старшина" — "гетьман".

[2] "держати" — перекреслено.

[3] "бояре" — перекреслено.

— Годі нам коритись Москві і московським служальцям.

Настрій росте:

— Не було нашим дідам і під Польщею так гірко, як тепер під Москвою, котрій вони добровільно піддались.

Гарасим:

— Треба посилати на Січ, до запорожців та з ними одностайно стати против Москви та старшини.

Запорожець, що з'являється на трибуні, заохочує раду, аби скинула старшину, запродану Москві, а настановила людей добрих.

Співчуття. В тім крик:

— Від полковника післанець! Пустіть його на раду. Лист до всього товариства.

На трибуні з'являєть[ся] висланець. Полковий писар видрапується на трибуну і хоче взяти від нього листа. Запорожці не дають. Виходить мала колотнеча за листом, котрий висланець підняв над головою і кричить, що:

— Лист до всього товариства!

Лист разом розчиняють кілька рук і наперерив читають:

— Великі і незносні кривди московські...

(Вражіннє)!

— Змусили Ясновельможного Гетьмана шукати протекції шведської.

(Ще більше вражіннє)!

— Шведський король присягає, як його дід*, забезпечити свободу і незалежність Українського народу.

Полкова старшина появляється на трибуні, розглядаючи лист, підпись, писар проголошує:

— Печать і рука полковника, так тому і буть!

Наказний полковник:

— Так попередні розпорядження уже неважні.

(Вдоволеннє)!

Полковн[ик]:

— Розходіться додому й ждіть наказу.

Запорожці:

— А будьте готові постояти за свободу.

Гарасим:

— Дурно її нам ніхто не дасть.

Козаки обіймають і чоломкаються з запорожцями.

— З запорожцями разом!

— Січ — мати наша!

2 акт

В селі Рубаній Слободі, недалеко Полтави. Пліт Настіної хати. Тихо підкрадається Гарасим і посвистом викликає Настю. Настя виглядає над плотом:

— А ти все закрадаєшся, Гарасиме.

Гарасим обіймає й голубить її [1].

— Все ніяк не привикну, як бачиш (посміхається).

Настя в задумі.

— Знаєш, від сього дня, як були ми в Полтаві, мені якось теж не віриться, що ми поберемось і будемо жити мирно!..

Гарасим з невдоволенням:

— Ну, що тобі верзеться, от уже зачали й весіллє.

Настя:

— Я бачила нині сон — приходить моя матінка (образ сплячої Насті і над нею — невиразна постать, яка стає далі яснішою).

— Я ніби втішилась та й кажу: А мені снилось, що Ви померли та й не будете віддавати мене.

— Як же мені радісно, що Ви мене видаватимете за Гарасима (на образі вона радісно тягнеться до фігури, але та відступає).

— А вона так похитала головою (образ хитає, відсувається, далі зникає, і знов Настя і Гарасим під плотом).

Гарасим силкується її заспокоїти.

— Хто б снам вірив, от Бог дасть поберемось!..

Настя:

— Не такий бачу час, щоб за запічком сидіти.

Гарасим:

— Сидіти не будем, але то діло завтрашнє (голубить її), а сьогодняшнє — весіллє!

Здалека з'являються[2] дружко і піддружний та[3] махають Гарасимови, щоб ішов.

— Час по гильце, в добру годину!

Гарасим і дружко ідуть в ліс і стинають вершок ялинки, з церемонією. Староста благословить обряжати гильце, і мати Гарасима затикає його в хліб. Світилка з свашками йдуть на город — і, перепросивши його, натинають барвінку. По сім Гарасим з дружбами йдуть на село — просити на весіллє. На селі стрічаються [з] походом Насті (і[4] ще [з] другою[5] такою ж

---

[1] "Все ніяк не привикну. Гарасим" — перекреслено.

[2] "двоє" — перекреслено.

[3] "роблять знаки" — перекреслено.

[4] Над рядком в дужках: "Се, може, забагато".

[5] "весіль" — перекреслено.

весільною дружиною). Молоді цілуються і потім кождий похід іде своєю дорогою. (Можна дати церемонію запросин в одній-двох хатах, коли се можна добре вивести).

Дружби проважають Гарасима до дому і весело прощаються з ним. Гарасим здіймає з себе святочну одіж — коли входить мати.

— Там чогось кличе щетинник.

Гарасим виходить до нього[1] на подвір'є.

— Мині тепер не до тебе — завтра весіллє.

Щетинник кацап, що їздив по щетину в тій околиці і, як виявляється тепер, — був заразом агентом московської адміністрації, — кличе Гарасима набік, бо має щось важне йому сказати.

— Якого бісового батька ти мене тягнеш?

Але хоч неохоче, іде за ним набік. Тут обскокують його кілька московських солдатів. Гарасим пробує відбитись, але його б'ють рушницями і збивають з ніг. Він ледве встиг крикнути:

— Пробі, люде, ратуйте, — як йому зав'язали рота, взяли в тороки на двох коней і спішно поскакали разом з псевдощетиником.

Мати Гарасима, вибігши на крик, — метушиться, не знаходячи його, і підіймає крик собі. Збігаються сусіди, далі дружби. Сліди боротьби. (Розібраний пліт, загублена одним з солдатів лядунка, відірвана в боротьбі Гарасимом, дає зрозуміти, що сталось). Дружби[2] Гарасима приводять коней, щоб гонити за ним і відбивати; до них прилучається ще кількох молодих козаків. Настя, яка в тім часі прибігає, кидається з плачем до Гарасимової матери. Козаки тим часом вже поїхали.

Вони їдуть, кілька разів спиняючись, розпитуючись і розглядаючи сліди. Уже пізна ніч, коли вони побачили великі огні табору. Дружко Карпо з підружим Олексою пускаються на звіди. Виявляється, що се московський табор. Вони здибають ще кількох людей, які подібно до їх, ідуть слідом за москалями, що забрали[3] людей. Карпо закрадається до табора разом з господарем, котрому забрали коней. Він бачить пов'язаних колодників, між ними — й Гарасима. Декотрі побиті, ледве живі. Карпо[4] стає против огню, так, щоб Гарасим його побачив. Гарасим сидить зв'язаний; він моргнув Карпови, що пізнав його. Москалі кидаються бити господаря, що прийшов по своїх коней. Карпо тікає разом з ним і вертає до товаришів.

Разом з иншими пошкодованими вони держать раду, що робити. (Оден подає гадку, що треба їхати до гетьмана. Другий доводить, що від гетьмана

---

[1] "до" — перекреслено.

[2] "бояр" — перекреслено.

[3] "все" — перекреслено.

[4] "Він" — перекреслено.

не буде ніякої помочи. Спорять, змовляються їхати разом. Карпо з товаришами вертаються до Рубаного. Розпука Гарасимової матери й Насті).

Зібралась сільська громада. Гарасимова мати, Настін батько і молодший брат Івась присутні теж. Схвильований настрій.

— Іти на Запорожже та збивати на повстаннє?

Гарасимова мати просить шукати заступництва гетьмана, бо поки підійметься повстаннє, то тих бранців Москва замордує.

Настя проситься теж їхати:

— Я впаду до ніг гетьманови і не вступлюсь.

Люди настроєні до гетьмана скептично:

— Він лях і ніколи не був козацтву[1] приятелем.

— Але що ж, може, на старість совість заговорить.

Рішають виправити людей від себе і з сусідніх[2] громад, де теж побрали людей. По ваганнях Настю згоджуються теж узяти.

Четверо козаків[3], з ними Карпо і Настя[4], їдуть до гетьманської резиденції, Батурина.

В дорозі стрічають по громадах тривогу; варти по дорогах. В Яготині попали на торг — москалі б'ють в барабан, московський закличник вичитує царську грамоту, щоб усіх зрадників видавали, а хто не видасть, буде нещадно битий батогом. Тут же, для страху, він велів бити перед людьми одного арештованого. Запорожці, котрі тут трапились, як звичайно, збунтували людей. Арештанта відбито, закличника і його команду побито. Карпо і Настя теж беруть участь в сім інциденті.

Під Батурином стрічають переляканих людей, які тікають з усім скарбом з батуринської околиці. Вони розказують страхи, — але Настя настроює, щоб таки їхати. Надвечір вони заїздять до Батурина і дійсно бачать страшний образ московської руїни: попалені будинки, людей побитих, повішаних де попало. Просяться до монастиря — не пускають. Надибають каліку козака, який нишпорить меж[5] недогарками, шукаючи людських трупів. Він їм оповідає, що гетьман поїхав з військом на Короп* до шведа, а москалі обступили і знищили Батурин.

Настя настоює, щоб таки відшукали гетьмана. Ватага згоджується. Гетьман недалеко, він їде до Батурина, але треба прокрастись між подвійним ланцюгом пікетів — московських, потім шведських. Вони переходять вночи. В однім місці московська сторожа їх запримітила і почала стрільбу. Але над'їхав козацький роз'їзд Мазепи і вирятував ватагу та провів до табора.

---

[1] Над словом "козацтву" написано "народови".

[2] "сіл" — перекреслено.

[3] "між" — перекреслено.

[4] "руш" — перекреслено.

[5] "згар" — перекреслено.

В таборі тихо. Подекуди горять малі огні і коло них варта. Гетьманські сердюки заступають дорогу:

— Гетьман радить з старшиною, не вільно проходити коло його кватирі.

Почувши се, Настя благає, щоб допустили зараз до гетьмана, — вони ж шукали гетьмана в Батурині.

Почувши, що вони були в Батурині, старший над вартою береться поговорити з осаулом. Він вертає за хвилю і дає знак іти за собою. Настя й її товариші проходять між вартою і службою гетьмана до світлиці, де він сидить з старшиною. Настя припадає йому до ніг і благає визволити забраних москалями. Але гетьман хоче знати про Батурин.

— Ви були в Батурині.

— Були, Ясновельможний, але застали самі згарища і трупи.

Мазепа схвильований замовк і похилив голову. З його очей закапали сльози, і рука його безсило повисла.

— Ясновельможний гетьман струджений, — сказав писар Орлик, що сидів коло гетьмана з паперами. — Ви ж підночуйте; завтра вам скажуть, що робити.

Настя з товаришами мовчки вийшли й пішли, куди їх завели, — на подвір'є корчми, де ночував усякий люд.

Але їм не спалось. Що робити? Чи варто гаятись[1]? Коли гетьман не встиг урятувати свого Батурина, що він може зробити для них?

3 акт

Знов рада в Рубанім під весну 1709 р. Москалі хапають кого-будь і рабують[2]. Про вхоплених[3] страшні чутки — що москалі їх мордують. Таки нема иншого виходу, як просити помочи у запорожців. Настя просить взяти її до сеї екскурсії. Її підіймають на сміх:

— До Січи ж не пускають жінок.

Настя в розпуці вертає додому. Брат (молодший) викликає її до комори і, хитро посміхаючись, показує їй два убрання, два гарнітури зброї, що він придбав — для Насті і для себе. Настя утішена, перебирається. Порадившись, рішають обтяти їй волоссє. Вона прибирає собі зброю.

До козаків, що ладяться до екскурсії до Січи, приходить молодий, гарний козак з своїм джурою. Козаки охоче згоджуються взяти їх до компанії, потім, пізнавши Івася, починають здогадуватись, що козак — то Настя. Дивуються її рішучости, що вона обтяла волоссє. Вагаються пускатись на такий риск — ну ж викриється, що вони привезли до Січи дівчину!.. На-

---

[1] Відчитання цього слова непевне.

[2] "Чи" — перекреслено.

[3] "Москалями ще більше. Про них" — перекреслено.

решті рішаються-таки взяти Настю з собою, й Івася, і присягають — їдять землю, — що не виявлять її секрет.

Ватага пускається на Січ. Переправа через Самару річку*. Мандрівники попадають на стадо вовків, які собі розпочали лови на дикого кабана. Вовки пускаються за ватагою, битва з вовками.

Ватага пускається Дніпром через пороги. Байдак нанесло на скелю й розбило. Ватага ледве врятувалась.

Вона прибуває до Січи, коли там іде велика рада в справі приступлення Запорожжа до Мазепи*. Серед запорожців велике схвильованнє і боротьба двох течій. Кошовий Гордієнко*, непримиримий ворог старшини і Мазепи, обстоює тепер союз з ними з огляду, що Мазепа розірвав з Москвою. Він зрікається на раді свого уряду, що викликає велике замішаннє, "діди" силою змушують його й иншу генеральну старшину взяти назад клейноди. Січ рішає зв'язатись з гетьманом і шведами.

Настя з товаришами шукають в Кущівськім курені* запорожця Оверка, котрого Гарасим відбив у москалів в Полтаві. Вони просять курінну старшину прийняти їх до куріня. Зайняття в куріні і спільний обід.

Оверко рішається збити експедицію для виратування від Москви козаків, що вона забрала. Він відпрошується у кошового і добирає собі товаришів. Настя проситься, але Оверко уряджує пробу сили, витривалости і зручности для учасників — скаканнє через віз й инші тур-де-форси, котрих Настя не може взяти. Вона з своїм джурою Івасем мусять зістатись на Запорожжу, в Кущівськім курені. Оверко з 8 товаришами беруть на себе вигляд купців, які везуть з Туреччини тютюн. Оверко ладить партію тютюну, залиту якимось сонним зіллєм, — таємнича операція поночи, без свідків.

Партія купців з тютюном прибуває до Лебедина. Там якраз відбуваєть[ся] екзекуція над "мазепинцями". (Можна розвинути широку панораму Петровського терору — прилюдних масових кар перед народом: б'ють батогами, кнутом, рубають руки, стинають [голови], колісують. четвертують, урізують язика і т. д. Се можна використати більше і менше. Можна вивести виправу транспорту арештованих на Сибір, проводи близькими, їх жалі і розпуку і брутальне поведеннє московських солдатів і приказних).

Гнів, жалі, обуреннє української людности, яка, одначе, почуває себе безсильною супроти московської сили.

Оверко з товаришами пізнають Гарасима, котрого з иншими в'язнями ведуть в "застѣнок" на допити. Сцени в застѣнку — тортури: підвішуваннє, натяганнє, притисканнє, вите... (?)[1], допити і потім нові тортури — для доповнення покараного. Гарасима не встигли взяти на муки того дня, за спізненням. В'язнів відводять назад. Оверко слідить за ними.

[1] Неможливо вповні відчитати.

Ввечері він з'являється з товаришами під казематом, стараючись — ніби-то — передати арештованим трохи тютюну. Вартові з великою радістю ділять його (вскривають сей тютюн, ві[д]бирають) між товаришами і по якім часі вся варта, задурена сонним зіллєм, спить. Оверко з товаришами входять в камеру, де сидить Гарасим з товаришами-в'язнями. Вони визволяють їх, инших в'язнів, які сидять по инших камерах; збирається велика ватага, яка узброюєть[ся] зброєю, знайденою у вартівні. Вони рішають пімститись над зненавидженою слідчою колегією. Захоплюють сонних кількох з них, зв'язують і забирають з собою на розправу. В Лебедині по тім підіймається рух, багато козаків пристають до Оверка[1]. Москалів побивають і спішно відступають на Запорожже, щоб пристати[2] до походу запорожців на москалів. По дорозі до них приступають повстанці[3]. Повстаннє розбиває московське військо, що боронило сполученнє города з Січею, зв'язок відновлений.

Оверко з Гарасимом організують зв'язь між городами і Запорожжем.

4 акт

Настя на Запорожжу. З Карпом і Івасем вона вправляється в стрільбі і орудуванню шаблею, щоб не відріжнятись від инших запорожців своєю недосвідченістю. Сі вправи вони відбувають окремо від инших запорожців, щоб вони чогось не помітили за Настею. Сей таємний нахил до самітности сих трьох молодих козаків звертає на себе увагу і підозріння одного молодого козака, Пилипа. Він починає слідити за ними, часто розмовляє, особливо з Настею, і починає здогадуватись, що се, мабуть, дівчина, коханка Карпа. Він розпалюється бажаннєм заволодіти нею, але Настя, помітивши се, починає ставитись до нього з великою обережністю, уникає стріч і розмов з ним і держиться нерозлучно Карпа й Івася. Але Пилип таки знаходить нагоду.

---

[1] "щоб" — перекреслено.

[2] "Гордіє" — перекреслено.

[3] "Вони стрічають запорожців, в поході"... (кілька перекреслених слів не можна прочитати) — перекреслено.

Міліон

Перша публікація — у виданні: *Грушевський М.* Із літературної спадщини. — К., 2000. — С. 311–314.

Друкується за автографом: ЦДІАК України. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 261, арк. 1–9.

Текст на окремих аркушах, їхня нумерація переплутана при архівному описуванні: текст першого аркуша продовжується на звороті другого, текст другого — на звороті третього і т. д., що не було враховано при першій публікації. Окрім того, не всі аркуші збереглися. Представлений тут текст — спроба реконструкції цього незавершеного твору. Логічні пропуски позначаємо крапками у квадратових дужках.

с. 499 ***... чи би я не пішов на надзвичайного...*** — тобто на посаду надзвичайного професора. Цю посаду в університеті надавали тим, хто захистив магістерську дисертацію і мав певні успіхи в науковій роботі. Наступним і вищим щаблем викладацької кар'єри була посада звичайного професора.

... до Гурієва... — йдеться про місто Тарту (Юр'їв, Дерпт) — друге за величиною місто Естонії. Університет у цьому місті створений у 1632 р. У 1898–1918 рр. мав назву Юр'ївський університет (у зв'язку з перейменуванням Дерпта на Юр'їв). Від 1831 р. у зв'язку з ліквідацією Віленського та Варшавського університетів став головним місцем навчання українців (особливо з Волині та Поділля), поляків та білорусів з-під російської займанщини.

... як ватагу кондотьєрську — тобто як найманців-штрейкбрехерів. М. Грушевський намагається засобами езопової мови пояснити, що причиною такої незвичайної для університету події, як заміни викладачів, очевидно, стали політичні чи національні переслідування.

Розуміється, я подякував — тобто відмовився, подякувавши.

с. 500 ***... на кождий двунадесятий празник...*** — дванадцять найважливіших після Великодня свят у православ'ї, присвячених подіям земного життя Ісуса Христа і Богородиці.

с. 501 ***...покиваша глави і помаваша руками своїми*** — тобто кивали головами і махали руками — граматична дієслівна форма імперфект церковнослов'янської мови.

Запорожці

Перша публікація — у виданні: *Грушевський М.* Із літературної спадщини. — К., 2000. — С. 326–335. Друкується за цим джерелом.

Оригінал (автограф олівцем) зберігається у Римі, в патріаршому архіві Св. Софії. — Фонд ЗУНР, тека М. Грушевського. Твір незакінчений і не датований автором. Текст свого часу виявив і підготував до публікації *Мирослав Лабунька (1927–2003)*. Він же на підставі дослідження інших матеріалів архіву ЗУНР, зокрема листування М. Грушевського, виклав деякі міркування про можливий час створення "Запорожців": "Можна дійти висновку, що річ була написана коротко перед поворотом Грушевського в Україну (1924) у Бадені біля Відня, де він тоді з родиною жив" (*Грушевський М.* Із літературної спадщини ... — С. 323). Л. Винар до цього додає: "Цей сценарій історик писав на замовлення В. Винниченка для фірми "Українфільм", що її заложив Винниченко з грузинським діячем Васо Думбадзе. Ця фільмова компанія планувала випустити кінофільми за сценарієм М. Грушевського "Запорожці", за романом В. Винниченка "Соняшна машина" та інші. Проте "Українфільм" через брак фінансів незадовго розпався, а сценарій Грушевського з 1922 року, правдоподібно, не був закінчений" (Там само. — С. 10).

Отже, приблизна дата створення "Запорожців" — 1922–1923 рр.

с. 503 ***Уведеніє*** — Введення у храм Пресвятої Діви Марії — велике християнське богородичне свято. Святкують 21 листопада за юліанським календарем, 4 грудня — за григоріанським.

Левенець Іван Прокопович (р. н. невід.–бл. 1736) — полковник полтавський (1700–1702, 1703–1709, 1725–1729). У 1709 р. не підтримав заходи гетьмана Івана Мазепи, спрямовані на ліквідацію московського панування в Україні, однак не допомагав і московським військам у бойових діях проти шведсько-української армії.

Мазепа Іван Степанович (1639–1709) — український військовий, політичний і державний діяч. Гетьман Війська Запорізького, зверхник козацької держави на Лівобережній (1687–1704) і всій Наддніпрянській Україні (1704–1709). Князь Священної Римської Імперії (1707–1709). Під патронатом московського царя Петра I проводив курс на відновлення козацької держави Війська Запорізького в кордонах часів Хмельниччини. Тривалий час підтримував Московське царство у Північній війні зі Швецією, але 1708 р. перейшов на бік шведів. Після поразки під Полтавою врятувався у Молдавії.

... на майдан виходить магістрат... — тобто представники міського управління.

... офіцери московської залоги... — у результаті підписання Московських статей 1665 р. були значно обмежені права Гетьманщини, посилилася адміністративна і фінансова залежність України від Московського царства. Майже у всіх великих українських містах розмістилися російські гарнізони — залоги, значно розширилися права царських воєвод, які зосередили в своїх руках ряд військових і фінансових функцій. У Полтаві стояла московська залога під командуванням полковника О. Келіна.

... на св. Михайла... — 21 листопада православна та греко-католицька церкви відзначають Собор Архистратига Божого Михаїла та інших Небесних Сил безтілесних або, як скорочено називають у народі, день Святого Михайла.

с. 504 ... *на той полк князя Репнина* — *Рєпнін Нікіта (Анікіта) Іванович (1668–1726)* — російський князь, один із воєначальників Петра I.

с. 505 *Шведський король присягає, як його дід...* — *Карл XII Густав (1682–1718)* — король Швеції у 1697–1718 рр. 8 липня (27 червня) 1709 р. шведська армія під командуванням Карла XII зазнала поразки у Полтавській битві і її рештки разом з І. Мазепою відступили на територію Османської імперії — у місто Бендери. По смерті І. Мазепи Карл XII уклав союз із новообраним гетьманом П. Орликом та кримським ханом для спільної боротьби проти Московського царства і як "протектор України" проголосив себе гарантом безпеки і державної незалежності України. Його дід *Карл X Густав (1622–1660)* — шведський король у 1654–1660 рр., у 1654 р. прийняв перше українське посольство, яке за дорученням Б. Хмельницького представило план створення антипольської коаліції. У 1656–1657 рр. вів активні переговори з Б. Хмельницьким про утворення українсько-шведського воєнного союзу, проте передчасна смерть гетьмана не дозволила реалізувати ці плани. Підтримував союзницькі відносини з гетьманом І. Виговським. За Карла X Густава 1657 р. був укладений у Корсуні українсько-шведський договір.

с. 508 *Короп* — тепер селище міського типу, районний центр Коропського району Чернігівської області.

с. 510 *Переправа через Самару річку* — Самара — ліва притока Дніпра. Бере початок на західних схилах Донецького кряжа, далі тече Придніпровською низовиною.

...велика рада в справі приступлення Запорожа до Мазепи — 27 березня 1709 р. у Великих Будищах І. Мазепа, Карл XII і кошовий К. Гордієнко підписали договір про спільну боротьбу проти Петра I.

Кошовий Гордієнко... — *Гордієнко Кость Гордійович (р. н. невід.–1733)* — кошовий отаман Запорізької Січі, видатний військовий і політичний діяч, який, попри особисту неприязнь до Івана Мазепи, підтримав його в боротьбі з Петром I. До 1728 р. очолював Олешківську Січ, сподвижник П. Орлика.

...шукають в Кущівському курені... — У Запорізькій Січі існувало 38 куренів. Назви їхні походять від отаманів-засновників або міст, звідки прийшли перші запорожці. Відомий дослідник козаччини Д. Яворницький склав розпис усіх куренів, розмістивши їх за часом виникнення. Кущівський курінь у цьому списку — другий. Кущівка — колишній запорізький зимівник, тепер — один із мікрорайонів міста Кіровоград,

Дрібні фрагменти

"До повісті", "Листопада 30...", "От вечірочок..."

Публікуються вперше за автографом: ЦДІАЛ України. — Ф. 401, оп.1, спр. 48, арк. 65–67.

Аркуші з архівними номерами 65–66 — фактично один аркуш, складений удвоє. Ці тексти своєрідні тим, що виконані у формі щоденникових записів. Однак якщо текст № 2, без сумніву, є справді фрагментом щоденника, то перший і третій мають авторські помітки: біля першого фрагмента — "До повісті" й біля третього — "До сентиментальної повісті". Запис від 30 листопада (№ 2) дає змогу приблизно датувати всі три фрагменти, тому що в ньому йдеться про події 1885 р.: згадана М. — це співачка, актриса мандрівної трупи Олена Павлівна Марковська, у яку тоді був закоханий учень випускного класу Тифліської гімназії М. Грушевський. Також згадується Е. — гімназійний знайомий Жорж Ерастов та С. — прима тієї ж театральної трупи Марія Смирнова (про це написано у "Споминах". — Київ. — 1992. — № 2. — С. 123–124).

Аркуш 67, на якому записаний фрагмент "От вечірочок...", — окремий, але формат, якість і чорнило такі самі. Цей текст датовано: "Студня 14" (тобто грудня), відносимо його до того ж 1885 р.

с. 512 *...Деціями й Муціями...* — названо два знамениті давньоримські роди, представники яких прославилися в історії, зокрема, як юристи і воєначальники.

"Ніччю під 22 жовтня..."

Публікується вперше за автографом: ЦДІАЛ України. — Ф. 401, оп. 1, спр. 58, арк. 80 зв.

Запис олівцем на окремому аркуші. Згадані Іеремія Галка — літературний псевдонім М. І. Костомарова (1817–1885) та І. С. Нечуй-Левицький (1838–1918).

"Та коли ж той старий чорт Крутояренко..."

Публікується вперше за автографом: ЦДІАЛ України. — Ф. 401, оп. 1, спр. 49, арк. 312.

Датуємо приблизно 1895–1896 рр. лише на підставі стилістичних перегуків з "Історією однієї ночі", написаною в січні 1896 р.

Розділ V. ДОДАТКИ

Ранні редакції оповідань

Остатня кутя

Дотепер двічі публікувався варіант ранньої редакції оповідання, створеної 1884 р. (вперше — у часописі: Український історик. — 1996. — № 1–4 (128–131). — С. 235–237), але варіант неавторський. Свій твір 3 лютого 1885 р. М. Грушевський, ще будучи гімназистом у Тифлісі, надіслав І. С. Нечуєві-Левицькому, який вніс до рукопису низку редакторських виправлень і рекомендував оповідання для публікації у львівському "Ділі". Сучасна дослідниця А. О. Шацька вдруге опублікувала текст "Останньої куті" також

ЗМІСТ

	с. текстів	с. ком.
Розділ І. ПРОЗА	5	543
На траві	7	543
“Я був тоді у гімназії, в останньому класі...”	12	544
Неробочий Грицько Кривий	22	545
Перехожі	39	546
Старий терен	42	547
Остання кутя	48	547
Особисте щастя	58	548
Пан	72	550
Перешкода	82	551
Історія одної ночи	90	552
Ясновельможний сват	106	553
Ніч	123	559
Предок	127	559
Пенати	132	560
Комета	142	560
З похорону	152	561
Тестамент	157	561
Як ми стрічали Новий рік	179	561
Біжниця в Зомерберґу	183	562
На горах	196	563
У Святої Софії	200	563
Історія синьйори Занети Альберіґо з Венеції	215	565
Розмова з Кривоносом	228	565
Вихрест Олександер	233	566
Розділ ІІ. ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ	239	567
Хмельницький в Переяславі	241	567
Ярослав Осмомисл	299	571
Розділ ІІІ. ПЕРЕКЛАДИ	351	573
В. Гаршин. Чотири дні	353	573
Житіє Олексія, чоловіка Божого	361	573
Житіє святого праведного Филарета Милостивого	367	573
Д. Мамін-Сибіряк. Майя	377	574
Д. Мамін-Сибіряк. Баймаган	386	574
Г. Флобер. Іродіяда	395	574
Предок	419	575

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Розділ IV. НЕЗАКІНЧЕНІ ТВОРИ, ФРАГМЕНТИ	425	575
“Діялося року Божого тисяча сімсот першого...”	427	575
[Приват-доцент]	466	576
“Діялось се — тому років вісімсот, трохи більше”	479	578
“Недалеко великого гостинця зі Львова до Галича...”	494	580
Міліон	499	581
Запорожці	503	581
Дрібні фрагменти	512	582
Розділ V. ДОДАТКИ	515	582
Ранні редакції оповідань	517	582
Остатня кутя	517	582
Старий терен [I]	528	583
Старий терен [II]	528	583
Пани	532	583
Авторські передмови до збірок	536	583
[Передмова до збірки “Оповідання”]	536	583
[Передмова до збірки “Sub divo”]	536	584
[Передмова до збірки “З старих карток”]	537	584
Подорож на Ай-Петрі	538	584
КОМЕНТАРІ	543	
ПОКАЖЧИК ІМЕН	585	
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ	587	

hrushevsky.nbuv.gov.ua

hrushevsky.nbuv.gov.ua

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 13

Серія "Літературно-критичні та художні твори"
(1887–1924)

Редактор *Л.Веремієнко*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *І.Сімонова*
Коректор *О.Тростянчин*

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. / редкол.: П.Сохань, І.Гирич та ін.; голов. ред. П.Сохань. — Львів : Світ, 2002 — .

Т. 13: Серія "Літературно-критичні та художні твори" (1887–1924) /упор. Г.Бурлака. — 2012. — 592 с.

ISBN 978-966-603-223-5; 978-966-603-742-1 (т. 13)

Останній з трьох томів серії "Літературно-критичні та художні твори" умістив завершені літературні тексти і фрагменти 1887–1924 років. Представлені оригінальні прозові й драматичні твори М. Грушевського, а також низка перекладів. Частина матеріалів публікується вперше.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться красним письменством.

ББК 63.3 (4 УКР)

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-742-1 (т. 13)

Формат 70x100$^{1}/_{16}$. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 48,1.
Обл.-вид. арк. 42,0. Тираж 5000 прим. Вид. № 28. Зам. 81П

Державне спеціалізоване видавництво "Світ"
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 2980 від 19.09.2007 р. www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк ТДВ "Патент"
88006 м. Ужгород, вул. Гагаріна, 101
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 4078 від 31.05.2011 р.